

Nõukogude aeg eestlaste mälestustes soome uurija pilgu läbi

10. detsembril 2021. aastal kaitses Jyväskylä ülikoolis Wiivi-Maria Jouttijärvi doktori-väitekirja “Muistojen ja kansallisen historiakulttuurin rajapinnoilla: Viron neuvosto-aika kolmen sukupolven kertomana” (“Mälestuste ja rahvusliku ajalookultuuri kokkupuute-alal. Nõukogude aeg Eestis, kujutatuna kolme põlvkonna lugudes”). Väitekirja on avaldatud Jyväskylä ülikooli kirjastuses ning selle veebiversioon on kättesaadav aadressil <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8940-8>. Doktoritöö juhendaja oli ajaloodoktor Mikko Simonen, oponent Tiiu Jaago.

Wiivi-Maria Jouttijärvi uurimus paigutub ajaloo valdkonda, esindades suulise ajaloo uurimissuunda (soome keeles: *muistitietotutkimus*). Samas on tema töö märkimisväärselt seotud nii interdistsiplinaarse mälu-uuringute kui ka folkloristliku pärimusliku ajaloo uurimisega.

Uurimuse lähtepunktiks on küsimus, kuidas meenutatakse nõukogude aega tänapäeva Eestis. Selle küsimuse jagab autor omakorda kolmeks: 1) millised nõukogude aega meenutavad lood ringlevad sama suguvõsa kolme põlvkonna esindajate seas (või kas üldse ringlevad); 2) kuidas kogemusest kõnelevad lood siirduvad põlvkonnast teise (või kas üldse siirduvad); 3) kuidas suhestuvad pere ja üksikisikute lood nõukogude ajast sellega, kuidas nõukogude aega kajastatakse ajalookultuuris, nt filmides, riiklike tähtpäevade tähistamisel jms (lk 11).

Allikmaterjali hankimiseks intervjueris Jouttijärvi ajavahemikus 2018–2019 kuue pere eri põlvkonna esindajaid. Viiest perest oli küsitletavate hulgas nn vanavanema ehk esimese põlvkonna esindaja (nende intervjueritute sünniaeg jääb ajavahemikku 1930–1940), vanema ehk teise põlvkonna esindaja (sünniajavahemikus 1950–1970) ja täisealise lapse ehk kolmanda põlvkonna esindaja (sünniajavahemikus 1980–2000). Ühes peres kuuest ei olnud enam kolmanda põlvkonna esindajaid, ent intervjuud soostusid andma kaks teise ja kaks kolmanda põlvkonna esindajat (Jouttijärvi 2021: 15). Jouttijärvi ei teinud rühmaintervjuusid, mistõttu sai ta töös kasutada 19 intervjuud. Pere-lugudele laiemal ajaloolisel ja sotsiaalsel kontekstiloomiseks vaatles ta Eesti ajalookultuuri näiteid: Eesti Vabariigi 100. sünniaastapäevaga seotud näitusi ja sündmusi ning nõukogude aega käsitlevaid mängufilme ja telesaadeteid (“Seltsimees laps”, “Ristteetuules”, “Vehkleja”, “Puhastus”, telesari “Tuulepealne maa” ja paar videoklippi “Tujurikkujast”).

Vaadeldavad minevikusituatsioonid muutis autor uurimuse jaoks võrreldavaks narratiivi mõiste kaudu. Lugude jaotamine narratiividesse võimaldas samu teemasid ja jutustaja hoiakuid koondada ühe nimetaja alla (näiteks kannatuse, kohanemise, vabaduse, okupatsiooni narratiiv). Narratiivide võrdluses sai välja tuua ühe või teise põlvkonna eelistusi. Kuna perelugusid vaadeldi avalik-ametlike ajaloositluste kontekstis, pakkusid narratiivid võimaluse osutada ka neile aspektidele, milles privaatsed ja avalik-ametlikud minevikusituatsioonid olid sarnased ja kus need lahknesid.

Wiivi-Maria Jouttijärvi oma doktoriväitekirja kaitsmisel 2021. aastal. Foto erakogust.

Uurimusest selgub, et nõukogude aja alguse meenutamisel kasutati perelugudes ennekõike kannatuse narratiivi, mis hõlmas küüditamise, selle ootamatuse ja ebakindlustunde ning pereliikmete omavahelise eraldamise teemasid. Küüditamislugudes tulid esile nälja ja eriti laste surmaga seotud lood. Siberielu¹ kajastus ennekõike puudustunde, nälja ja raske füüsilise tööna. Kannatuse narratiivi tasakaalustas vastupanu narratiiv, mis hõlmas näiteks metsavennalugusid. Intervjuudes tuli esile ajatunnetuse murdepunkt, mida markeerib Stalini surm. Järgnevast perioodist leidis kannatuse narratiivile lisaks ka võimaluste narratiiv. Kui uurija võrdles küüditamisega seotud perepärimust näitustel, filmides, kooliõpikutes jms ajalookultuuri ilmingutes esitatuga, selgus, et kõikjal domineeris kannatuse ja kohanemise narratiiv. Samas reeturinarratiiv (nõukogude võimuga koostööle läinud, pealekaebajad) ja vastupanunarratiiv (metsavenna teema) on ajalookultuuri ilmingutes märkimisväärselt enam esile tõstetud kui perepärimuses (nt reeturinarratiivi esines vaid ühe pere lugudes, lk 83–84). Teise põlvkonna intervjueeritavad kõnelesid teistest enam teemadel, mida autor iseloomustab kui võimaluste narratiivi (millised võimalused avanesid nõukogude ajal näiteks õppimiseks,

huvialategevusteks vms). Ajalookultuuris jääb see teema autori hinnangul kannatuse narratiivi varju (lk 169).

Oma väitekirja kokkuvõttes, nagu ka töö tutvustustes veebis ja kaitsmisel rõhutas Jouttijärvi, et nõukogude aja kujutamist iseloomustab praegu murrang, mis on tingitud suurenevast distantsist nõukogude aja sündmustest ja läbielamistest (lk 170).²

On tähelepanuväärne, et uuritav teema – eestlaste meenutused nõukogude ajast – pakkus huvi Soome üldsusele laiemalt. Näiteks esines Wiivi-Maria Jouttijärvi päev enne väitekirja kaitsmist Soome televisioonis. Vestluses saatejuhiga tuli enam esile küsimus nõukogude aja negatiivsetest ja positiivsetest külgedest. Jouttijärvi selgitas, et positiivsemalt meenutavad nõukogude aega keskmise põlvkonna esindajad. Tänapäeva noorte teadmised haakuvad aga enam vanavanemate meenutustega Stalini ajast, ja koolis valdavalt levinud hoiakuga nõukogude aastatest kui okupatsiooniajast.³

Väitekirja jaotub kuude peatükki. Esimeses tutvustatakse teoreetilist raami, järgmised neli peatükki pakuvad ainese analüüsi, kuuendas sõnastatakse kokkuvõtte käsitlusest. Raamatu lõpus on paarileheküljeline ingliskeelne kokkuvõtte (lk 171–172). Lisast leiab intervjuu-küsimustiku, mis on esitatud nii eesti kui ka soome keeles (lk 182–194). Kõnesoleva töö olulisimaks tulemuseks ongi intervjuuainese täppisanalüüs.

Töö sissejuhatuses avab autor uurimuse seisukohast olulised mõisted (“kollektiivne” ja “avalik mälu”, “trauma” ja “kultuuritrauma”, “narratiiv”, “põlvkond”) ning osutab nende mõistete omavahelistele seostele (Jouttijärvi 2021: 6–11). “Põlvkond” on määratletud intervjuueeritavate omavaheliste suhete (vanem-laps) seisukohast. “Trauma” on analüüsipeatükkides seostatud enamasti teatud minevikusündmustega (“traumaatiline minevik”, “traumaatilised sündmused”). Mõisted “kollektiivne mälu” ja “kultuuritrauma” aitavad avada ühiskonna üldisemat hoiakut mineviku tõlgendamise suhtes.

Teises peatükis käsitletakse üksikasjalikult jutustamise olukordi pere ringis. Käsitlus ei rajane mõistagi olukordade jälgimisel, vaid sellel, kuidas intervjuueeritavad on uurija sellekohastele küsimustele vastanud. Küsimustiku kolmas teema on: “kuidas pere raames räägitakse nõukogude ajast”. Selle alaküsimused puudutavad nii rääkijaid, rääkimisolukordi ja rääkijate suhteid nõukogude võimuga kui ka jututeemasid ja lugude meelde jäämise (jätmise) võimalikkust (lk 183–187). Jutuks tuleb mineviku meenutamine perekondlike tähtpäevade tähistamisel. Meenutuse võib aga esile kutsuda ka mingi argipäevane seik. Näiteks märgatakse oma käitumises või eelistustes omaaegseid käitumismustreid, mis tänapäeval ei ole enam vajalikud: kirjamarkide ostmine hirmus, et neid homme enam müügil ei ole; selgitus kartulitoitude lembuse kohta, mis tulenes õieti sellest, et kartul oli üks väheseid toiduaineid, mida kindlasti saada oli, olgu siis ise kasvatamise tõttu, sugulastelt saaduna või turult ostetuna (lk 57–58). Eelkirjeldatust johtub, et nooremad saavad teadmisi mitte pelgalt pereüritustel esitatud lugude kuulajatena, vaid ka argipäevaste juhuvestluste tunnistajatena. Minevikuteadmiste vahendamisel on vahetule suhtlusele lisaks olulised ka esemed, dokumendid, suguvõsas kirja pandud mälestustel (lk 29–30). Kokkuvõttes rõhutab autor pärimuse

edasikandumise tingimustena nii geograafilist lähedust, argipäevast suhtlust kui ka suhtlusolukordade iseloomu (lk 168).

Autor esitas ka küsimuse, kas mälestusi vahendavad enamasti mehed või naised. Varasematele uurimustele ja omaenda kogemusele tuginedes sedastab ta, et naisi on peetud mälestuste vahendamise aktiivsemaks pooleks. Siinses töös aga pärimuse vahendajate sugu määravat rolli ei mänginud (lk 54, 168–169).

Huvitav on küsimus, kui keeruline on lapsel kokku panna neid lugusid, mida nad kodus kuulevad (või ei kuule) ja seda, mida nad koolist või mujalt sama teema kohta teada saavad (lk 36). Üks lõik on pühendatud vaikimise teemale: lapsi säästeti nii neid kahjustavast kui ka traumeerivast teadmisesest (lk 33–43). Küsitud on sedagi, kas minevikus toimunu üldse huvitab teisi pereliikmeid. Intervjuuvastustest tuli esile vastuolu: vanemate ja vanavanemate põlvkond oli arvamusel, et noori minevik ei huvita, sest nende vaade on suunatud tulevikku (lk 45). Noored ise aga tunnistavad, et minevikku on vaja tunda ja et see pakub neile huvi (lk 47–49, 54). Ühtlasi ilmnes, et vanavanemate ja lastelaste lood on omavahel sarnased, koondudes peamiselt repressioonide ja okupatsiooni teema ümber. Keskmise põlvkonna lood põikusid neist, kujutades enam 1960.–1970. aastate argielu (lk 169–170). Sellest tulenevalt kujutavad uurija hinnangul teise põlvkonna esindajad nõukogude aega positiivsemalt kui nende vanemate ja laste põlvkond (lk 168).

Kolmas ja neljas peatükk on pühendatud intervjuudes, filmides, muuseuminäitusel ja riiklikel tähtpäevade tähistamisel esile kerkinud nõukogude aega kujutavate teemadele. Kui kolmandas peatükis tulevad enam esile Stalini-aegsed repressioonid, siis neljandas peatükis arutletakse traumaatilise kogemuse ja nostalgia omavahelise tasakaalu üle.

Viiendas peatükis tegeldakse minevikukoormast vabanemise teemaga. Arutelu lähtus autori huvist andekspalumise ja andeksandmise teema vastu, mida ta mõtestas kui minevikuga rahu sõlmimise võimalust ja heade rahvusvaheliste suhete eeltingimust. See lähtekoht seostub traumateooriaga ja on aktuaalne Põhjamaade poliitikateadustes.⁴ Intervjueeritavatelt küsiti: “Kas nõukogude minevik on midagi, mida saaks andeks anda või millega saaks leppida?” (lk 183). Kaitsmisel ütles Jouttijärvi, et kui ta küsis intervjueeritavatelt, kas nad usuvad, et Venemaa palub eestlastelt Stalini-aegsete repressioonide pärast andeks ja kas nad oleksid valmis andestama, olid kõik intervjueeritavad lihtsalt naerma hakanud. Võib aimata, kui kaugel olid uurija ja intervjueerijate arusaamad sellest, kuidas minevikuga toime tulla. Jouttijärvi on selle arusaamade lahknevuse oma väitekirjas väga põnevalt lahendanud. Ta pakub lugejale süvitsi mineva dialoogi uurija teoreetilise vaate ja intervjueeritavate elukogemuse vahel. Ilmneb, et pelgalt andeks palumine ja andestamine riiklikul tasandil ei vabasta inimest raskest kogemusest ja isegi mitte vihast või muudest negatiivsetest tunnetest. Individuaalsed toimetuleku mehhanismid erinevad sellest, mida rakendatakse rahvusvaheliste suhete korraldamisel. Veel osutasid intervjueeritavad selle teema moraalsele aspektile: kas

meil, kes me ainult teame repressioonidest, on õigust andestada nende inimeste eest, kes repressioonid läbi elasid (lk 150).

Kuues, kokkuvõttepeatükk pakub kompaktselt ülevaate narratiividest ja meenutamiskolukordadest ning lühiarutelu nõukogude aja meenutamise muutumisest tänapäeva Eestis.

Autor lähtus oma uurimuses minevikus toimunud sündmustest ja nii on ootuspärane, et ajaloolasena valis ta töö keskseks mõisteks “nõukogude aja”. Töö käigus aga hakkas ta üha enam märkama, et inimesed räägivad minevikust individuaalsest vaatepunktist: nad keskenduvad oma eluloole, mitte ajaloolistele sündmustele (lk 168). Folkloristist oponendi jaoks tekitas see küsimuse nõukogude aja piiritlemisest. On märkimisväärne, et seda kontseptsiooni “nõukogude aeg” Jouttijärvi oma töös ei ava. Samas tunnistas ta kaitsmisel, et see ajamääratlus osutus töö käigus äärmiselt keeruliseks ja kohati kahtlusi tekitavaks. Ositi tuli see vastuolu esile juba intervjuudes. Näiteks üks intervjuueeritav arutles, kui inimesed kõnelevad oma elust, kas see tähendab siis üksiti ka kõnelemist nõukogude ajast pelgalt põhjusel, et kõneldu toimus ajavahemikus 1940/41 ja 1944–1991 (lk 46).

On arusaadav, et ühelt poolt võimaldas määratlus “nõukogude aeg” koondada küsimustiku kõik teemad ühe katuse alla. Teisalt paigutus intervjuude analüüsis “nõukogude aja” alla kõik, mis Nõukogude võimu perioodil inimese elus juhtus. Näiteks kõlab küsimustiku neljanda teema kolmas küsimus nõnda: “Mis nõukogude ajal oli head, mis halba” (lk 187). Hea-halb-nõukogude aegskaalale on üles ehitatud ka uurimuse 4. peatükk. Ent kas kõiki aspekte saab vaadelda nõukogude võimu kaudu; näiteks sellist selgitust küsimusele, mis oli nõukogude ajal head: lapsed ei istunud toona arvutis vaid liikusid värskes õhus (lk 110)? Intervjuudest võis leida ka kahtlust, et meenutajate lapsepõlves kogetud positiivseid asju võidakse tänapäeval tõlgendada nõukogude (võimu) nostalgiana (lk 112). Seega, kas nõukogude aeg tähendab ühtlasi ka nõukogude võimu? Pärimuses on kehtiva võimu nimetamise asemel sageli oluline inimese saatus ja üldised väärtushoiakud, mis on aegade ja hetkel kehtiva võimu ülesed (näiteks vanemate ja laste suhete olulisus; inimliku ja mitteinimliku käitumise eristamine). Liiasi kui subjektiivsetes oma elule tuginevates lugudes on koos nii biograafiline, sotsiaalne, ajalooline kui ka narratiivne aeg, siis pelgalt üht ajaraami (ajaloolis-poliitilist) silmas pidades võivad teised aspektid varju jääda. Ühtlasi teeb olukorra keeruliseks ka see, et nii uurija kui ka intervjuueeritavad kasutavad ajamääratlust “nõukogude aeg”, ent seda mitte alati kattavas tähenduses. Kui uurija paigutab kõik Nõukogude Eesti perioodil toimunud sündmused, olukorrad ja hinnangud toimunule “nõukogude aja” alla, siis jutustajatel seostub see ajamääratlus pigem nõukogude võimu sekkumisega toimuvasse. Intervjuude analüüsile tuginev nõukogude aja pärimuslik periodiseerimine on aga usutav ja vaimukas: vanema ja keskmise põlvkonna lugudes on aastakümnetele üles ehitatud periodiseering, noorema põlvkonna jaoks jagunes nõukogude aeg selle alguseks, millele järgnes pikk kesk-periood ja kiire lõpp (lk 105).

Tegemist on hästi struktureeritud originaalse tööga, mis pakub huvi intervjuude loomise ja rakendamise meetodika seisukohast. Huvitavaid paralleele võiks pakkuda ka ainese analüüs nõukogude aja teemal: tegemist on intervjuudes sisalduva teabe detailirohke esitusega. Lõpuks on põnev jälgida ka dialoogi soomlasest uurija ja eestlasest jutustaja vahel: kuidas teineteist on mõistetud, kuidas on reageeritud küsimustele ja kuidas on oma vaatekohti selgitatud. Neljas peatükk on selles kontekstis eriti huvitav, kuna uurija on suutnud esile tuua vastajate reaktsioone tema küsimustele ja kuidas nad ise omakorda on pakkunud selgitusi, kuidas minevikuga toime tulla. Siin saab lugeja nautida teoreetiliste seisukohtade ja elukogemusele tugineva tõsielu kokkupuuteala. Seega: Wiivi-Maria Jouttijärve pakutud arutelu virgutab mõtisklema ühiskondlike dialoogide üle. Antud juhul puudutab see kolme tasandit: uurija ja uuritav, soome ja eesti, privaatne ja avalik.

Tiiu Jaago

Kommentaariid

- ¹ Jouttijärvi küsimustikus ei ole viidet Siberile. Küll tuli see aga vastustes nii tugevasti esile, et autor kasutab seda Stalini-aegsete repressioonide tähenduses (lk 62).
- ² Vt nt Juväskylä ülikooli väitekirjade kaitsmise uudistest (<https://www.sttinfo.fi/tiedote/viron-neuvostoajan-muisto-on-murroksessa?publisherId=69817172&releaseId=69926373>).
- ³ Vt nt “Uutisaamu”, MTV3, 9.12.2021 (1:25:24–1:36:04), <https://www.mtv.fi/sarja/uutisaamu-33001003011/torstai-9-12-klo-625-1508153>. Vrd Jouttijärvi 2021: 169–170.
- ⁴ Vt nt Jan Löfströmi toimetatud artiklite kogumikku “Voiko historiaa hyvittää? Historiallisten vääryyksien korjaaminen ja anteeksiantaminen” (“Kas ajalugu saab hüvitada? Ajaloolise ebaõigluse heastamine ja andeksandmine”), Helsingi: Gaudeamus, 2012, või Nora Pannula magistritööd “Voiko historiaa pyytää anteeksi? Poliittis-historialliset anteeksipyyntöjen filosofista tarkastelua” (“Kas ajaloo pärast saab andeks paluda? Filosoofiline vaade poliitilis-ajaloolisele vabandamisele”), Turu ülikool 2020, https://www.utupub.fi/bitstream/handle/10024/151063/Noora_Pannula_progradu.pdf?sequence=1&isAllowed=y.